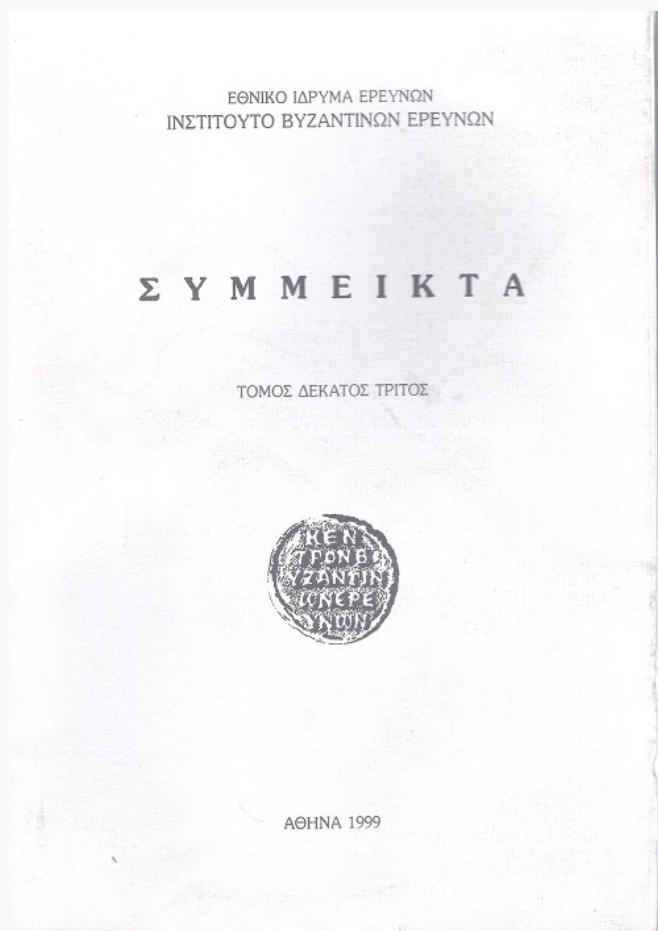

Byzantina Symmeikta

Vol 13 (1999)

SYMMEIKTA 13

**Σημείωμα για την τεχνική εκπαίδευση στο
Βυζάντιο τον 11ο αιώνα**

Σταυρούλα ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.864](https://doi.org/10.12681/byzsym.864)

Copyright © 2014, Σταυρούλα ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ Σ. (1999). Σημείωμα για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 11ο αιώνα. *Byzantina Symmeikta*, 13, 157–166. <https://doi.org/10.12681/byzsym.864>

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΧΟΝΔΡΙΔΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ

Το βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα τόσο στη δομή όσο και στην οργάνωσή του κληρονόμησε και συνέχισε την ελληνιστική παράδοση σχεδόν χωρίς διαφοροποιήσεις¹. Καθ' όλη τη μακρά διάρκεια του Βυζαντίου παρέμεινε περίπου το ίδιο και αποτελείτο από τρεις κύκλους σπουδών: *ιερά γράμματα* (στοιχειώδης εκπαίδευση), *εγκύκλιο παιδεία* (μέση εκπαίδευση) και *ανώτερη εκπαίδευση*.

Για την ανώτερη εκπαίδευση μεριμνούσαν και την ενίσχυαν οικονομικά η Εκκλησία και η Πολιτεία, καθώς η πρώτη ενδιαφερόταν να μορφώσει τους κληρικούς της, ενώ η δεύτερη τους κρατικούς λειτουργούς της². Αν και τα δεδομένα της εκπαίδευσης ποίκιλλαν από καιρού εις καιρόν, φαίνεται πως ο Όμηρος, ο Αριστοτέλης, ο Δημοσθένης και ο Ευκλείδης διδάσκονταν καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο.

1. Για την παιδεία κατά τα υστερορωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά χρόνια βλ. H.-I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Παρίσι κ.κ.: πρβλ. C. MANGO, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, 125-148. Για την βυζαντινή εποχή μέχρι το 10ο αιώνα βλ. P. LEMERLE, 'Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός, ελλ. μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1985² και Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Η εκπαίδευση στην εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' του Πορφυρογέννητου, *Διαβάζω*, τχ. 129, 1985, 36-41. Για την εκπαίδευση τον 11ο αιώνα, βλ. P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 193-248. Πρβλ. γενικά, Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Α/1, Αθήνα 1900, 35-137, και τόμ. ΣΤ', Αθήνα 1900, 115-125.

2. Για την ανώτερη εκπαίδευση βλ. F. FUCHS, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Λιψία-Βερολίνο 1926, 25-35· P. SPECK, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*, Μόναχο 1973· C. N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)*, Λευκωσία 1982· LEMERLE, 'Ο πρώτος βυζαντινός ούμανισμός, 53 κ.ε., 74 κ.ε., 238-240· ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. ΣΤ', 115-125· Ε. Κ. ΧΡΥΣΟΣ, *Πανεπιστημιακή ζωή στα περιφερειακά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα τὸν ἕκτο αἰῶνα*, Ἰωάννινα 1986.

Μολονότι οι γνώσεις μας για την εκπαίδευση θεωρητικής κατεύθυνσης είναι σχετικά ικανοποιητικές, για την τεχνική εκπαίδευση στο Βυζάντιο ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε. Συνήθης τρόπος για την εκμάθηση μιας τέχνης³ φαίνεται πως ήταν η πρακτική εξάσκηση κοντά σε κάποιον ειδικό⁴ και είναι άγνωστο αν υπήρχαν σχολεία με τεχνική κατεύθυνση.

Ωστόσο, ορισμένα στοιχεία από τη Νεαρά του 1047, η οποία εκδόθηκε από τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (1042-1055) και αφορά την αναδιάρθρωση των νομικών σπουδών⁵ και το διορισμό του Ιωάννη Ξιφιλίνου, μετέπειτα πατριάρχη (1065-1075), στη θέση του πρώτου νομοφύλακα, φωτίζουν κάπως το θολό τοπίο σχετικά με την τεχνική εκπαίδευση τον 11ο αιώνα. Για το ζήτημα αυτό ιδιαίτερα χρήσιμα είναι δύο χωρία της Νεαράς, στα οποία ο Ιωάννης Μαυρόπους, ο εμπνευστής και συντάκτης της⁶, περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε μέχρι τότε στο χώρο της παιδείας και ειδικά της νομικής εκπαίδευσης.

3. Για τις «τεχνικές» επιστήμες στο Βυζάντιο, (π.χ. μηχανική, πολεμική, ορυκτολογία, φαρμακολογία, χημεία, βοτανική, κλπ.) και για τις σχετικές πραγματείες, βλ. H. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Γ', *Μαθηματικά καὶ ἀστρονομία, φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἱατρικὴ, πολεμικὴ τέχνη, νομικὴ φιλολογία, μουσικὴ*, ἐλλ. μτφρ. Γ. Χ. Μακρῆς, Ἰω. Οἰκονόμου-Ἀγοραστοῦ, Τ. Κόλιας, Ἑλ. Παπαγιάννη, Σπ. Τρωιάνος, Δημ. Γιάννου, Ἀθήνα 1994, 73-182· πρβλ. K. VOGEL, *Byzantine Science*, στο: J. M. HUSSEY (ἐκδ.), *The Cambridge Medieval History*, τόμ. IV, *The Byzantine Empire, Part II, Government, Church and Civilisation*, Cambridge 1967, 264-305.

4. LEMERLE, Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός, 235-236.

5. Με τη Νεαρά του 1047 ο Κωνσταντίνος Μονομάχος οργάνωσε τη νομική σχολή και όρισε ως πρώτο νομοφύλακα τον Ιωάννη Ξιφιλίνο. Ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές θεωρούν ότι η νομική σχολή του Ιωάννη Ξιφιλίνου και η φιλοσοφική σχολή, που λειτουργούσε με επικεφαλής τον Μιχαήλ Ψελλό, αποτέλεσαν ένα «πανεπιστήμιο»: FUCHS, *Die höheren Schulen*, 24-25· ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. ΣΤ', 116, 122, 124-127· M. J. KYRIAKIS, *Student Life in Eleventh Century Constantinople*, *Βυζαντινά* 7, 1975, 170.

Άλλοι σύγχρονοι μελετητές υποστηρίζουν την απουσία ενιαίου (και μάλιστα κρατικού) εκπαιδευτικού φορέα· βλ. Wanda WOLSKA-CONUS, *Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque*, *TM* 6, 1976, 223-243 και Η ΊΔΙΑ, *L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos*, *TM* 7, 1979, 1-107, κατά την οποία ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος είχαν κοινό ιδιωτικό σχολείο, που αργότερα χωρίσθηκε σε δύο εκπαιδευτήρια (φιλοσοφίας και νομικής) επιχορηγούμενα από το κράτος.

Κατά τον LEMERLE, *Cinq études*, 205-206, ο Μιχαήλ Ψελλός και ο Ιωάννης Ξιφιλίνος παρέδιδαν ιδιαίτερα μαθήματα χωριστά. Η κατάσταση μεταβλήθηκε, όταν ο Κωνσταντίνος Μονομάχος, σε μία προσπάθεια «εκδημοκρατισμού» των κρατικών υπηρεσιών, χρησιμοποίησε τον Μιχαήλ Ψελλό και τον Ιωάννη Ξιφιλίνο στην αυλή και στη συνέχεια αναδιοργάνωσε τη φιλοσοφική σχολή, στην οποία έθεσε επικεφαλής τον Μιχαήλ Ψελλό, και τη νομική με επικεφαλής τον Ιωάννη Ξιφιλίνο.

6. Αὐτὸς σκοπήσας πρᾶγμα κοινῇ συμφέρον, / αὐτὸς βασιλεῖ τὸ σκοπῆθ' ἐν γνωρίσας, / αὐτὸς τειρείσας, / αὐτὸς ἐστὶν ὁ γράφων: P. DE LAGARDE - J. BOLLING, *Ioannis Euchaitorum metropolitae quae in*

Στο πρώτο από αυτά τα χωρία ο Ιωάννης Μαυρόπους τονίζει τη σημασία της δικαιοσύνης για τη σωστή διακυβέρνηση ενός κράτους και παρατηρεί πως, παρά την αξία της, οι νόμοι είχαν παραμεληθεί, καθώς μέχρι τότε δεν είχε επιλεγεί άνδρας ικανός (*οὐκ ἄνδρα πρὸς τοῦτο δυνατὸν ἐκλεξάμενοι*), δεν είχε οριστεί ειδικός χώρος για τη συνάθροιση ὅσων ενδιαφέρονταν για τη νομική επιστήμη (*οὐ συναγωγῆς τινα τόπον τοῖς νόμων ἐρασταῖς ἀποτάξαντες*), δεν είχε καθοριστεί αμοιβή σε εἶδος⁷ (*οὐ σιτήσεις ὀρίσαντες*) ούτε είχαν διευθετηθεί ζητήματα που εκ των πραγμάτων αφορούν τη σύσταση και τη συγκρότηση διδασκαλείου (*οὐκ ἄλλο τι τῶν ὅσα συνιστᾶν τε καὶ συγκροτεῖν διδασκαλείου πέφυκε τάξιν οἰκονομήσαντες*). Ἐτσι, η νομομάθεια είχε εγκαταλειφθεί σαν ακυβέρνητο πλοίο στη μέση του πελάγους (*ἀλλ' ὥς ἀκυβέρνητον πλοῖον τὴν ἱερὰν νομομάθειαν ἐν μέσῳ τῷ πελάγει τοῦ βίου κατέλιπον*)⁸. Συνεπῶς διδασκαλεῖο συναποτελοῦσαν ἕνας χώρος καθορισμένος για τη διεξαγωγή των μαθημάτων⁹, ἕνας δάσκαλος επιλεγμένος, πιθανόν από τον αυτοκράτορα και κάποιους ειδικούς, και η παροχή σ' αὐτὸν αμοιβῆς.

Συνεχίζοντας την περιγραφή της κατάστασης στον τομέα της παιδείας, ο συντάκτης της Νεαρᾶς σημειώνει πως οι ευνοϊκές συνθήκες που επικράτησαν στην αυτοκρατορία ἔδωσαν τη δυνατότητα στον Κωνσταντῖνο Θ' να επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη νομική επιστήμη. Στο δεύτερο χωρίο, λοιπόν, ο αυτοκράτορας φέρεται να θεωρεῖ συμφορά ὅτι, ενώ για τις λογικές και για μερικές από τις βάναν-σες επιστήμες και τέχνες (*δεινόν... τῷ ὄντι καὶ σχέτλιον ταῖς μὲν ἄλλαις ἐπιστήμαις καὶ τέχναις, ὅσαι τε λογικαί, καὶ τῶν βαναύσων ἐνείαις*) είχαν οριστεί χώροι διεξαγωγῆς μαθημάτων και επικεφαλῆς (*καὶ χώρας ἰδίας καὶ καθηγεμόνας ἀποτετάχθαι*),

codice vaticano graeco 676 supersunt, Abhandlungen der histor.-philolog. Klasse der königl. Gesellschaft d. Wiss. zu Göttingen 28, 1882, ἐπίγραμμα 94, σελ. 50· Απ. ΚΑΡΠΟΖΗΣ, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων Ἑπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Δωδώνη: Παράρτημα ἀριθμ. 18, Ἰωάννινα 1982, 31· LEMERLE, *Cinq études*, 207.

7. Το σιτηρέσιο αποτελοῦσε, παραδοσιακά, τὴν αμοιβὴ σε εἶδος που παρεχόταν στους διδασκάλους· ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. ΣΤ', 124.

8. A. SALAC, *Novella Constitutio Saec. XI Medii, Quae est de schola iuris Constantinopoli constituenda et legum custode creando, a Ioanne Mauropode conscripta a Constantino IX Monomacho promulgata*, Πράγα 1954, 19, § 4.

9. Για τα σχολεῖα στο Βυζάντιο, βλ. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός*, 217-240 (ειδικά για τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τον Βάρδα ἕως τον Κωνσταντῖνο Ζ' Πορφυρογέννητο)· Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου. Παράδοση καὶ ἐξέλιξη, Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου, Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν/Ε.Ι.Ε. Ἀθήνα 1989, 328-332· LEMERLE, *Cinq études*, 227-235 (ὅπου ο συγγραφέας αναφέρεται λεπτομερῶς στα σχολεῖα τον 11ο αἰῶνα).

είχαν απονεμηθεί προεδρίες (*προεδρίας τε κεκληρωσθαι*)¹⁰, είχαν δοθεί σιπήσεις (*καὶ σιπήσεις προσαφωρίσασθαι*) και είχε διευθετηθεί οτιδήποτε θα διευκόλυνε εκείνους που συμμετείχαν στην εκπαιδευτική διαδικασία ως διδάσκοντες ή διδασκόμενοι (*καὶ τί γὰρ οὐ προσεῖναι καλὸν εἰς παραμυθίαν τῶν μετιόντων*), εντούτοις το πιο αναγκαίο από τα μαθήματα είχε εξολοκλήρου παραμεληθεί και απορριφθεί (*τὸ δὲ πάντων μὲν μαθημάτων ἀναγκαιότατον... ἀλλ' ὅλως ἤμελησθαι καὶ ἀπερρῖφθαι*)¹¹. Σύμφωνα, επομένως, με τον ορισμό του *διδασκαλείου* στην πιο πάνω παράγραφο, γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα λειτουργούσαν στην αυτοκρατορία, κατά πάσα πιθανότητα στην πρωτεύουσα, *διδασκαλεία ταῖς ἄλλαις ἐπιστήμαις καὶ τέχναις, ὅσαι τε λογικαὶ καὶ τῶν βαναύσων ἐνίαις*. Βάναυσος και λογικός είναι δύο ὅροι που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

Σύμφωνα με τα βυζαντινά λεξικά, *βάνανσος* ονομαζόταν ο τεχνίτης που εργάζοταν με τη φωτιά¹², ενώ *λογικός* εκείνος που σχετιζόταν με τον ορθό λόγο, δηλαδή με τη διανόηση, ὅπως ο γραμματικός και ο ρήτορας¹³.

Ο ὅρος *βάνανσος* διασαφηνίζεται με την ανάλυση των χωρίων στα οποία απαντά. Στο Βίο Β' του Θεοδώρου Στουδίτη (759–826) *βάνανσοι* αποκαλούνται οι υφαντές, οι ράφτες, οι εργαζόμενοι σε δέρματα (*σκυτοτόμοι*), οι κατασκευαστές σκηνών (*σκηνοποιοί*), οι εργαζόμενοι λεπτή εργασία κυρίως σε ξύλο (*λεπτοουργοί*), οι κτίστες ή αρχιτέκτονες (*οἰκοδόμοι*) ή ὅσοι κατασκεύαζαν λειτουργικά σκεύη χρησιμοποιώντας φωτιά¹⁴. Τον 11ο αιώνα ο Μιχαήλ Ψελλός, σε εγκώμιο που απευθύ-

10. Εδώ νομίζουμε πως γίνεται ἔμμεση αναφορά στον τίτλο του *προέδρου των φιλοσόφων*, με τον οποίο είχε τιμηθεί ο Μιχαήλ Ψελλός από τον Κωνσταντίνο Θ' ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ίστορία*, έκδ. Ι. ΒΕΚΚΕΡ, Βόννη 1853, 21: *πρόεδρον τῶν φιλοσόφων προχειρισάμενος ἄνδρα*.

11. SALAC, 21–23, §7.

12. *Photii Patriarchae Lexicon*, έκδ. Chr. THEODORIDIS, Βερολίνο–Νέα Υόρκη 1982, λήμμα *βάνανσος*: *πᾶς τεχνίτης διὰ πυρὸς ἐργαζόμενος*: *Iohannis Zonarae Lexicon*, τόμ. Α', έκδ. I. A. H. TITTMANN, Amsterdam 1967, λήμμα *βάνανσος*: *πᾶς ὁ διὰ πυρὸς ἐργαζόμενος τεχνίτης*: *Hesychius Alexandrinus Lexicon*, έκδ. M. SCHMIDT, Amsterdam 1965, λήμμα *βαναυσία*: *καὶ πᾶς τεχνίτης χαλκεὺς ἢ χρυσοκόος βάνανσος*.

13. *Iohannis Zonarae Lexicon*, λήμμα *λογικός*: *ὅστις μετὰ λόγου πράττει, ὅσον γραμματικός, ρήτωρ*. Την ίδια ή παρόμοια σημασία δίνουν στους ὅρους *λογικός* και *βάνανσος* και ἄλλα μεταγενέστερα λεξικά: *λογικός* είναι εκείνος που σχετίζεται με τον ορθό λόγο, ὅτι αφορά τη διανόηση, εκείνος που ασχολείται με την αριθμητική. *Βάνανσος* είναι ο τεχνίτης, ο εργαζόμενος διὰ πυρὸς, ο μηχανικός, ο σιδηρουργός, κλπ. Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδους Γραμματείας 1100–1669*, Θεσσαλονίκη 1985, λήμμα *λογικός* Ε. Α. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, Νέα Υόρκη–Λιψία 1888, λήμματα *βαναυσουργός*, *λογικός* Η. G. LIDDELL–R. SCOTT, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, λήμματα *βάνανσος*, *λογικός*.

14. *τῶν βαναύσων τεχνῶν... ὅθεν ὑφάνται τε καὶ ῥαφεῖς, σκυτοτόμοι τε καὶ σκηνοποιοί, λεπτοουργοί τε καὶ οἰκοδόμοι, κανοποιοί τε καὶ μαλακουργοί καὶ οἱ διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου τὰ λειτουργικά κατα-*

νει προς τον Ιωάννη Μαυρόποδα, τον επαινεί μεταξύ άλλων, επειδή κατόρθωσε με το πνευματικό του έργο να φέρει στους κόλπους της Εκκλησίας όλους τους χειρώνακτες και τους βαναύσους. «Ω του θαύματος, αναφέρει χαρακτηριστικά, ούτε ο ξυλουργός (τέκτων) ούτε ο εργαζόμενος σε δέρματα (σκυτοτόμος) ούτε ο χαλκουργός (χαλκεύς) ούτε άλλος «χειρώνας ἢ βάνανσος» έμεινε αμέτοχος των μυστηρίων»¹⁵. Στη *Χρονογραφία* ο Ψελλός περιγράφοντας την αδυναμία της Ζωής στα αρώματα και στη δημιουργία νέων ευωδιών, παρατηρεί ότι ο ιδιωτικός της θάλαμος δεν διέφερε και πολύ σε διακόσμηση από τα εργαστήρια της αγοράς, όπου δούλευαν οι χειρώνακτες (οἱ βάνανσοι τῶν τεχνῶν) και οι σιδηρουργοί (ἐμπύριοι)¹⁶.

Ο ίδιος συγγραφέας, σε άλλο ρητορικό κείμενο, επιπλήττει τους μαθητές του που δεν πήγαν στο σχολείο εξαιτίας της βροχής και τους αντιπαραθέτει με τους γεωργούς, τους στρατιώτες και τους βαναύσους, ειδικά τους χρυσογνώμονας (αυτούς που δοκίμαζαν το χρυσό) και τους χρυσοχόους, οι οποίοι εργάζονται κάτω από όλες τις καιρικές συνθήκες. Με λύπη διαπιστώνει ότι οι μαθητές του δεν επιδεικνύουν τον κατάλληλο ζήλο για τη γνώση τῶν κρείττωνων, των ανωτέρων, μαθημάτων και για το λόγο αυτό προφασίζονται τα καιρικά φαινόμενα¹⁷. Το χωρίο έχει

σκευάζοντες σκεύη: *Βίος Θεοδώρου Στουδίτου*, PG 99, 273· βλ. Sp. VRYONIS, Jr., *Byzantine Democracy and the Guilds in the Eleventh Century*, *DOP* 17, 1963, 310 (= Ο Ίδιος, *Byzantine Institutions, Society and Culture*, New Rochelle-New York 1997, 209–250) και, ειδικά για τις λέξεις βάνανσος και βαναυσία και τη σημασία τους στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 11ο αιώνα, Angeliki LAIOU, *The Festival of 'Agathe'. Comments on the Life of Constantinopolitan Women, Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, τόμ. 1, Αθήνα 1986, 117 κ.ε. Σύμφωνα με την Laiou, τον 11ο αιώνα οι λέξεις βάνανσος και βαναυσία αναφέρονται ειδικά στους βιοτέχνες και στους εμπόρους και γενικά σε όσους εργάζονται για την εξοικονόμηση των προς το ζην.

15. οὐθ' ὁ τέκτων, οὐθ' ὁ σκυτοτόμος, οὐθ' ὁ χαλκεύς, οὐδ' εἴ τις ἕτερος χειρώνας ἢ βάνανσος, τῶν μυστηρίων ἀτέλεστος, οὐδὲ τῆς πρὸς τὸ θεῖον ἐμμελείας ἀμέτοχος. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ Ἀνεκδότων Μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τόμ. Ε', Βενετία 1876, 157.

16. καὶ ὁ ἀποτετημένος αὐτῇ οἶκος εἰς εὐνὴν οὐδὲν τι σεμνότερος ἦν τῶν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ἐργαστηρίων, ἐφ' ᾧ αἱ βάνανσοι τῶν τεχνῶν καὶ ἐμπύριοι τὴν ξυντέλειαν ἔχουσι. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, έκδ. E. RENAULD, Παρίσι 1926, τόμ. Ι, 148.

17. Ἀλλ' οὐκ οὕτως οἱ γεωργοῦντες ἢ πατρίδος προπολεμοῦντες, οὐδὲ οἱ τὰς βαναύσους τῶν τεχνῶν μετερχόμενοι. ἀλλ' ὁ τε χρυσογνώμων δεῖσαν ἐκάστοτε τὸν χρυσὸν παραιτῆται τῇ λίθῳ τῇ γνώμονι, καὶ ὁ χρυσοχόος οὕτω καθάρει τὴν ὕλην ἐκφυρῶν καὶ ἀπαλλάττων τῶν αλλοτρίων καὶ ἀπαξαπλῶς πᾶς ὁ τέχνης ἐργάτης τινὸς οὐ πρὸς τοὺς καιροὺς ποιεῖται τὴν μεταχείρισιν τῶν ὑλῶν, εἰ μὴ ὅτε καὶ τοῦτο ἔργον τέχνης ἐστίν, ὥσπερ ὁ γεωργὸς ποιεῖν εἴωθεν... ἀλλ' οὐ τοῦτον ὑμεῖς ζηλοῦντες πεποιήκατε ἢ πεπόνθατε τὴν ἀπόλειπιν· ἀλλ' ἐπειδὴ μαλακῶς ἔχετε τῆς γνώμης πρὸς τὴν τῶν κρείττωνων γνῶσιν, διὰ τοῦτο πᾶν ὅπου τοῦ καιροῦ αἰτιάσθε τῆς τούτων στερήσεως. MICHAELIS PSELLI, *Oratoria Minora*, έκδ. A. LITTLEWOOD, Λίψια 1985, 77.

ιδιαίτερη σημασία, επειδή, πέραν του προσδιορισμού του όρου *βάνανσος*, αντιπα-
ραβάλλονται άμεσα οι «βάνανσες» τέχνες και γνώσεις με τα *κρείττονα* μαθήματα.

Στην έμμετρη *Χρονική Σύνοψη* ο Κωνσταντίνος Μανασσής (12ος αιώνας) επι-
κρίνει την πολιτική του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081) σχετικά με την
παροχή υψηλών αξιωμάτων στους *βαναύσους* και απαριθμεί μερικά από τα επαγ-
γέλματά τους¹⁸: χαλκουργοί (*χαλκεῖς*), ξυλοκόποι (*δρυτομόι*), σκαφεῖς (*σκαφευ-
ταῖ*), ταξιδιώτες για λόγους εμπορικούς (*ἐμποροί*), πωλητές υποδημάτων (*κρηπι-
δοπῶλαι*), σχοινοπλόκοι (*σχοινουργοί*), κατεργαζόμενοι υφάσματα (*κναφεῖς*), αμπε-
λουργοί (*ἀμπελεργάται*) και άλλοι.

Συχνά, ο όρος *βάνανσος* χρησιμοποιείται για να διαχωρίσει μια κοινωνική
κατηγορία από άλλες. Από τη *Χρονογραφία* του Ψελλού πληροφορούμαστε ότι ο
Μιχαήλ Ε΄ (1041-1042) προσεταιρίστηκε τους επίλεκτους κατοίκους της Κωνστα-
ντινούπολης (*τὸν... ἀπόλεκτον δῆμον τῆς Πόλεως*), αλλά και τους εμπόρους (*ἀγο-
ραίου τύρβης*) και τους *βαναύσους* (*τῶν βαναύσων τεχνῶν*)¹⁹, ενώ ο Κωνσταντίνος
Ι΄ (1059-1067) δεν άφησε χωρίς αξίωμα ούτε τους ανώτερους αξιωματούχους ούτε
τους άμεσους ή τους έμμεσους υφισταμένους τους, αλλά και *τῶν βαναύσων οὐδέ-
να*²⁰.

Από την ανάλυση των σχετικών χωρίων, είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε
τους ζητούμενους όρους ως εξής: *Βάνανσοι* ήταν εκείνοι που εξασκούσαν οποια-
δήποτε χειρωνακτική εργασία, λεπτή ή μη (*πᾶς ὁ τέχνης ἐργάτης τινός*). *Βάνανσοι*
τέχνες και επιστήμες ήταν, επομένως, εκείνες που αφορούσαν τα χειρωνακτικά
επαγγέλματα είτε σχετίζονταν με τη φωτιά, όπως του σιδηρουργού, είτε όχι, όπως
του ξυλουργού, του επεξεργαζόμενου δέρματα, ή του οικοδόμου. *Λογικάί τέχνες*
και επιστήμες ήταν, τέλος, εκείνες που αφορούσαν το λόγο και το νου, όπως η
φιλοσοφία, η ρητορική, η αριθμητική, η αστρονομία και άλλες.

Η συνεξέταση των στοιχείων μας παρέχει τη δυνατότητα να υποθέσουμε ότι
λίγο πριν την έκδοση της *Νεαρᾶς* του 1047 λειτουργούσαν στην αυτοκρατορία

18. *κοσμῶν τοῖς ἀξιώμασι πάντας, τοὺς προσιόντας, / χαλκεῖς, δρυτόμους, σκαφευτάς, ἐμπόρους,
γαιομάχους, / κρηπιδοπῶλας, σχοινουργούς, κναφεῖς, ἀμπελεργάτας, / καὶ κυδαιῶν τὰ τίμα, καὶ τὰ
λαμπρὰ ῥυπαίνων, / καὶ τηλικαύτην εὐκλειαν κατὰ γων εἰς βαναύσους, / ἦν ἔπαθλον ἐπίδοσαν οἱ κράτο-
ρες οἱ πρώην / ἀνδραγαθίας καὶ χειρῶν κατορθουσῶν μεγάλα, / καὶ ταῦτα τοῖς ἐξ αἵματος καὶ γένους
λαμπροσπόρου: Constantini MANASSIS, Breviarium Chronicum, έκδ. O. LAMPSIDIS, Αθήνα 1996, 357,
στίχ. 6706-6707· πρβλ. VRYONIS, «Δημοκρατία», 312.*

19. *τὸν δ' ἀπόλεκτον δῆμον τῆς Πόλεως καὶ ὅσοι τῆς ἀγοραίου τύρβης ἢ τῶν βαναύσων τεχνῶν
ᾤκειοῦντο: ΨΕΛΛΟΣ, Χρονογραφία, τόμ. Ι, 96.*

20. *οὐδένα γοῦν τῶν πάντων ἀφῆκεν ἀγέραςτον, οὐ τῶν ἐν τέλει, οὐ τῶν μετ' ἐκείνους εὐθύς,
οὐ τῶν πάρρωθι, ἀλλ' οὐδὲ τῶν βαναύσων οὐδένα: ΨΕΛΛΟΣ, Χρονογραφία, τόμ. ΙΙ, 145.*

τεχνικά *διδασκαλεία*, στα οποία φοιτούσαν όσοι μαθητές επιθυμούσαν να διδαχθούν *βαναύσους* τέχνες και επιστήμες. Εύλογα τίθεται το ερώτημα εάν τα *διδασκαλεία* αυτά λειτουργούσαν κάτω από την εποπτεία των συντεχνιών ή με τη μέριμνα της κρατικής εξουσίας. Απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα μπορούσαν, έστω έμμεσα, να δώσουν τα κείμενα της εποχής.

Το *Ἐπαρχικὸ Βιβλίον* δεν μνημονεύει την εκπαίδευση εκείνων που ανήκαν σε συντεχνίες άλλες εκτός από εκείνην των ταβουλλαρίων, για τη μόρφωση των οποίων το κείμενο παρέχει συγκεκριμένες πληροφορίες²¹. Ο Lemerle εξάλλου υποστηρίζει ότι αγνοούμε σχεδόν τα πάντα για την τεχνική εκπαίδευση την εποχή αυτή²².

Ωστόσο, χωρία της Νεαράς του 1047 διαφωτίζουν κάπως το θέμα. Στα χωρία αυτά ο Κωνσταντίνος Θ' σημειώνει ότι οι προγενέστεροι αυτοκράτορες²³ είχαν αμελήσει τη νομική επιστήμη²⁴, την οποία δηλώνει πως ο ίδιος επιθυμεί να αποκαταστήσει. Έτσι, στην παράγραφο 7α της Νεαράς ο βυζαντινός ηγεμόνας δηλώνει, σχετικά με την αποκατάσταση των νομικών σπουδών, τα εξής: *ἡ γαληνότης ἡμῶν τὸ περὶ τοὺς νόμους ἀμαρτανόμενον ἐπιστροφῆς ἀξιοῖ ἀδικώτατον πάντων ἡγήσαμένη τοὺς τὸν βίον ἡμῶν τῆς ἀδικίας ἐλευθεροῦντας... ὑπερορᾶν, καὶ τοὺς πᾶσι τοῖς ἄλλοις ἐπιθέντας κόσμον... περιφρονεῖν..., οἱ καὶ τὴν βασιλείαν ἐνδόξως καὶ τὴν πολιτείαν ἀμέμπως μετὰ τῶν τοῦ θεοῦ χειρῶν ἄγουσι*²⁵. Δεινὸν γὰρ τῷ ὄντι καὶ σχέτλιον ταῖς μὲν ἄλλαις ἐπιστήμαις καὶ τέχναις, ὅσαι τε λογικαί, καὶ τῶν βαναύσων ἐνίαις, καὶ χώρας ἰδίας καὶ καθηγεμόνας ἀποτετάχθαι, προεδρίας τε κεκληρῶσθαι καὶ σιτήσεις προσαφωρίσασθαι..., τὸ δὲ πάντων μὲν μαθημάτων ἀναγκαιότατον... ἀλλ' ὅλως ἡμελῆσθαι καὶ ἀπερρίφθαι²⁶.

Η διατύπωση της παραγράφου 7α δίνει την εντύπωση ότι, κατά τον 11ο αιώνα, λειτουργούσαν *διδασκαλεία* για την εκπαίδευση σε «λογικές» και «βάνουσες» επιστήμες και τέχνες, για την οργάνωση των οποίων (επικεφαλής, χώροι διδασκαλίας,

21. *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, κεφ. Ι, § 1-3, έκδ. J. NICOLE, Γενεύη 1893, ανατ. Λοδίνο 1970, 13-16 και Das Eparchenbuch Leons des Weisen, έκδ. J. KODER, Βιέννη 1991 [CFHB XXXIII], 74-76· πρβλ. Σπ. Ν. ΤΡΩΪΑΝΟΣ, *Ἡ θέσις τοῦ νομικοῦ/δικαστῆ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία*, Ἀθήνα 1993, 22.

22. LEMERLE, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός*, 235.

23. SALAC, 17, §31-2: *Οἱ πρὸ ἡμῶν εὐσεβέστατοι βασιλεῖς*.

24. SALAC, 19, §41: *τούτων ὑπερεῖδον τὴν ἄσκησιν*.

25. Υποκείμενο των απαρεμφάτων *ὑπερορᾶν* και *περιφρονεῖν* θεωρούμε ότι είναι *ἡ γαληνότης ἡμῶν*, δηλαδή *οἱ καὶ τὴν βασιλείαν ἐνδόξως ἄγουσι*. Στο κείμενο Salac η λέξη *οἱ* δεν είναι άρθρο, αλλά αναφορική αντωνυμία (βλ. και τη λατινική μετάφραση από τον Salac, 20, § 7a). Η παράλειψη του τόνου στην έκδοση Salac οφείλεται, προφανώς, σε τυπογραφική αβλεψία. Η δευτερεύουσα αναφορική πρόταση, που εισάγεται με τη λέξη *οἷ*, προσδιορίζει την έκφραση *ἡ γαληνότης ἡμῶν*.

26. SALAC, 21-23, § 7a.

σιτηρέσιο προς τους διδάσκοντες, διευκολύνσεις σε μαθητές και διδάσκοντες) είχε ληφθεί ειδική μέριμνα, ενδεχομένως από την αυτοκρατορική αρχή.

Η μαρτυρία της Νεαράς ως προς το ζήτημα της τεχνικής εκπαίδευσης είναι, δυστυχώς, μοναδική. Έτσι, αγνοούμε ποιές είναι οι βάνουσες επιστήμες στις οποίες αναφέρεται ο αυτοκράτορας, αν για την τεχνική εκπαίδευση μεριμνούσαν οι συντεχνίες ή το ίδιο το κράτος, καθώς και την εσωτερική οργάνωση, τον τρόπο λειτουργίας αυτών των *διδασκαλείων*, τη φύση και το πρόγραμμα διδασκαλίας (*ἄλλοι τι τῶν ὅσα συνιστᾶν τάξιν διδασκαλείου πέφυκε*).

Σε ό,τι αφορά, τέλος, το χρόνο της ίδρυσης και της λειτουργίας των *διδασκαλείων* με τεχνική κατεύθυνση, οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες μας οδηγούν στη σκέψη ότι αυτά πιθανότατα οργανώθηκαν κατά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου.

Είναι γνωστό, ότι το πρώτο μισό του 11ου αιώνα χαρακτηρίζεται από την οικονομική άνοδο εμπόρων και βιοτεχνών, στους οποίους ο Κωνσταντίνος Θ' παρέσχε σε ευρεία σχετικά κλίμακα, υψηλά αξιώματα που έκαναν δυνατή την εισδοχή όσων τα έφεραν στη Σύγκλητο²⁷. Η κοινωνική επιτυχία και το γενικότερο πνεύμα της εποχής, σύμφωνα με το οποίο η καταγωγή δε θεωρείτο τόσο σημαντική για την κοινωνική άνοδο και καταξίωση, όσο η μόρφωση και οι φιλικοί δεσμοί²⁸, έκαναν, κατά τη γνώμη μας, τη «νέα αυτή τάξη» να απαιτήσει για τα μέλη της καλύτερη εκπαίδευση, γεγονός που θα την καθιστούσε περισσότερο ισχυρή και υπολογίσιμη. Ο Κωνσταντίνος Θ' φαίνεται πως συμμερίστηκε την απαίτηση αυτή επιδιώκοντας, προφανώς, να αποκομίσει πολιτικά οφέλη, καθώς μάλιστα η πνευματική θωράκιση της «νέας τάξης» την έκανε πιο ανταγωνίσιμη απέναντι στην «παραδοσιακή αριστοκρατία», κυρίως τη στρατιωτική, από την οποία αισθανόταν ο ίδιος ότι απειλείται.

Κανένας άλλος αυτοκράτορας μετά τον Κωνσταντίνο Ζ' μέχρι την εποχή του Κωνσταντίνου Μονομάχου δεν είχε δείξει τόσο μεγάλο ενδιαφέρον για την παιδεία, εκτός ίσως από τον Ρωμανό Γ' Αργυρό (1025-1034), το ενδιαφέρον του οποίου ωστόσο υπήρξε, σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ψελλό, μάλλον επιφανειακό και περιορισμένο²⁹. Ο Κωνσταντίνος Θ' αντίθετα, κάτω από την αποφασιστική επιρροή τεσσάρων ανδρών με υψηλή παιδεία και σημαντικές θέσεις στα ανάκτορα (του Κωνσταντίνου Λεικούδη, του Ιωάννη Μαυρόποδος, του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννη Ξιφιλίνου) προέβη σε γενναίες επεμβάσεις στο χώρο της εκπαίδευσης. Ανα-

27. ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. Ι, 132· ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία*, 18· ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ, *Επιτομή Ιστοριών*, έκδ. Μ. PINDER - Th. BÜTTNER-WOBST, Βόννη 1897, τόμ. ΙΙΙ, 616.

28. Hélène AHRWEILER, *Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités*, *TM* 6, 1976, 108-109.

29. ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τόμ. Ι, 32-33.

διοργάνωσε τη φιλοσοφική σχολή και αναβάθμισε τις νομικές σπουδές, που από τα χέρια του συστήματος των ταβουλλαρίων πέρασαν στα χέρια του *νομοφύλακα*, του επικεφαλής της νομικής σχολής. Οι επεμβάσεις αυτές δίνουν την εντύπωση πως υπήρχε ένα γενικότερο εκπαιδευτικό σχέδιο, το οποίο αφορούσε την ανάπτυξη της παιδείας σε όλες σχεδόν τις βαθμίδες.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, θεωρούμε πιθανό ότι ο βυζαντινός ηγεμόνας έλαβε ορισμένα μέτρα και για την αναδιοργάνωση των τεχνικών επιστημών. Παραμένει, βέβαια, το ερώτημα αν τα *διδασκαλεία* υπάγονταν απευθείας στην κεντρική εξουσία ή σε ιδιώτες υπό αυτοκρατορικό έλεγχο.

Η μέριμνα για τις τεχνικές επιστήμες, όπως εκφράζεται από τη Νεαρά του 1047, νομίζουμε ότι υποδηλώνει τη σημασία που είχαν αποκτήσει μερικά επαγγέλματα την εποχή αυτή μέσα στο πλαίσιο γενικότερων κοινωνικών ανακατατάξεων. Το ιδιαίτερο αυτοκρατορικό ενδιαφέρον για την τεχνική εκπαίδευση, παράλληλα με τη λειτουργία της φιλοσοφικής και της νομικής σχολής, ενισχύει την (γνωστή) άποψη για την ισχύ των γραφειοκρατών στα μέσα του 11ου αιώνα³⁰ και ενδεχομένως είχε ως αποτέλεσμα τη χαλάρωση του ελέγχου των συντεχνιών μέσω του επάρχου.

Δεν γνωρίζουμε αν τα τεχνικά *διδασκαλεία* συνέχισαν να υφίστανται και μετά τη βασιλεία του Κωνσταντίνου Μονομάχου. Το γεγονός, ωστόσο, ότι η ίδρυσή τους συνδεόταν άμεσα, κατά τη γνώμη μας, με την οικονομική και κοινωνική άνοδο των εμπόρων και των βιοτεχνών, καθώς και το ότι οι διάδοχοι του Μονομάχου, και ιδιαίτερα ο Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας και ο Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης, παρείχαν αφειδώς υψηλά αξιώματα σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό πολιτών, μάς κάνουν να πιστεύουμε ότι οι σχολές αυτές συνέχισαν τη λειτουργία τους τουλάχιστον μέχρι την άνοδο στο θρόνο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού το 1081.

30. LEMERLE, *Cinq études*, 289-293.

Stavroula HONDRIDOU, A Note on Technical Education in Byzantium during the
Eleventh Century

Few things are known so far about the technical-vocational education and the establishments or schools that provided technical training during the Byzantine period. It seems that the usual way for acquiring such a training was by practicing under the supervision of a professional.

However, a detailed analysis of a number of paragraphs of the Novella, which has been issued by Constantine IX in 1047 for the revival of the studies in law, lead us to the hypothesis that by the middle of the eleventh century technical training was provided in Constantinople through special schools. These schools were, possibly, functioning under the imperial authority. We assume, further, that the innovation of technical training was due to Constantine IX, and that this innovation aimed to reinforce the «new class» of merchants and craftsmen, which arose during his reign.